

A. BLINKENA

PĀRMAIŅAS EKVIFUNKCIONĀLO ATRIBUTĪVO DETERMINANTU LIETOJUMĀ LATVIEŠU VALODĀ

1. Valodā notiek pārmaiņas ne vien vārdu formās un teikumu konstrukcijās, bet arī šo formu un konstrukciju semantiskajās un stilistiskajās niansēs; atsevišķu formu vai konstrukciju nozīme var pat būtiski mainīties. Pilnīgi var pievienoties A. J. Supruna domām: „Fakti rāda, ka ne tikai gramatisko parādību izteiksmes plāns, bet arī satura plāns iziet sarežģītu attīstības ceļu, kas saista ne mazāku interesi kā leksikas parādību satura plāna vēsture, ko pētī etimologi, vai kā gramatikas izteiksmes plāna vēsture. Vēl vairāk — var atzīt, ka tieši gramatisko parādību saturiskās puses evolūcija rāda to attīstības būtību“¹. Īpaši tas attiecas uz vārdarināšanas un vārdkopu veidošanas attīstību. B. A. Larins raksta: „Priedēkļu elementi attīstās (savienojas un sadalās) nesaraucjamā sakarā ar jēdzienisko un gramatisko kategoriju vēsturi; tādēļ vārdu darināšanas elementus nedrīkst aplūkot ārpus to sakara ar nozīmi.“²

Ja aplūkojam latviešu rakstu valodas attīstību visā 400 gadu periodā, mēs redzam, ka maz tajā radušies jauni vārdarināšanas tipi un modeļi, bet viss vairums pārmaiņu notikušas derivātu nozīmēs un nozīmju niansēs, formām paliekot nemainīgām. PSRS ZA Valodniecības institūta izstrādātās trīssējumu „Vispārīgās valodniecības“ autori raksta: „Valodas fakti interesē lingvistu tik daudz, cik tiem piemīt noteikta funkcija“, — un norāda, ka „.. ar funkciju saprot to lomu, kāda ir noteikta līmeņa vienībai nākamās pakāpes līmeņa vienību starpā, t. i., to lomu, kāda ir fonēmai zilbē, zilbei vārdā, vārdam — teikumā“³.

Rakstā aplūkots jautājums par determinanta formālo manifestāciju atributīvajās vārdkopās (tajās var izpausties gan formu opozīcija, gan paralēlisms) un mēģināts saskatīt pārmaiņas un to cēloņus latviešu rakstu valodas attīstības gaitā.

1.1. Slāvu un ģermāņu valodās atributīvo determinantu, kas izsaka piederības attieksmi, kā arī vielu, no kā priekšmets darināts, un bieži vien arī kvalitāti, var nosaukt gan adjektīviski, gan substantīviski, t. i., to var izteikt gan ar lietvārda ģenitīvu, gan ar attiecīgu no šī lietvārda atvasinātu adjektīvu. Piemēram, krievu valodā šādu nozīmi var izteikt adjektīvi ar izskaņām *-ov, -ин, -нин, -ий, -ский* (*отцов, золотой, кошкнн, кожаный, университетский* u. c.), vācu valodā — adjektīvi ar izskaņām *-(e)n, -ern, -isch* (*seiden, golden, eisern, russisch*).

¹ Супрун А. Е. Типологический аспект сравнительно исторических исследований. — В сб.: Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания. М., 1974, II, lpp. 194.

² J. Endzelīns. Baltu valodu skaņas un formas. Rīgā, 1948, lpp. 256.

³ Общее языкознание, т. III. М., 1973, lpp. 192.

Līdzīgu attieksmi izsaka arī lietuvju valodas adjektīvi ar *-inis*, *-iškas* (*auksinis*, *lietuviškas*), kaut gan arī lietuvju valodā raksturīgāks ir lietvārda ģenitīva lietojums. Kā norāda E. Frenkelis, arī vecākajos lietuvju rakstu pieminekļos ir samērā maz adjektīvisku veidojumu⁴.

Formas ziņā tuvi senākajiem relatīvajiem adjektīviem šķiet tagad dažās, galvenokārt augšzemnieku, izloksnēs sastopamie adjektīvi ar izskaņām *-ijs*, *-ojs* kā adjektīvs *mālijs* un tā fonētiskie varianti (piemēram, Grostonā, Liezerē, Odzienā, Patkulē, Pilskalnē, Tilžā), *smilktijs* (Medņos, Mārcienā), *smilšojis* (Tilžā, Šķilbēnos), *smiltojis* (Makašēnos, Prodē, Praulienā), tāpat adjektīvi *dubļojis*, *celmojis*, *dūmojis* un vēl daži, ko min J. Endzelīns „Latviešu gramatikā”⁵ un ko, spriežot pēc Latviešu valodas dialektu atlanta materiāliem, tagad parasti lieto paralēli adjektīviem ar izskaņu — *ains* (piem., *dubļains* || *dubļojis* Dricēnos, *mālainis* || *mālijs* Demenē), kā arī paralēli lietvārda ģenitīva formām (piem., *smilšaina* || *smilšu zeme* Baldonē, *mālaina* || *māla zeme* Druvienā, *māelija* || *mālaina* || *māla zeme* Grostonā).

J. Kauliņš 1934. gadā rāda, ka Sausnējas izloksnē tiek šķirta adjektīva atvasinājumu semantika — ar piedēkli *-ains* darina adjektīvus, kas nosauc kāda priekšmeta redzamo, tikai ar virspusi saistīto īpašību, bet ar ausīm, garšu un ožu uztvertās īpašības nav izsakāmas ar *-ains*. Tā, adjektīvi ar *-ijs* nozīmē dziļuma, adjektīvi ar *-ains* — virspuses īpašību, adjektīvi ar *-ojs* apzīmē pastāvīgu īpašību, *-ains* — tikai gadījuma īpašību, piemēram, *grantijs lauks* ir neauglīgs, ar granti nobērts celiņš *grantains*, dažu šķirņu kartupeļi ir *miltoji*, bet miltu traukā iekritis kartupelis ir *miltains*, ne *miltojis*⁶. Tādas spilgtas semantiskas atšķirības atvasinājumu formās mūsdienu dialektu pētnieki nav konstatējuši vai vismaz par to nav rakstījuši.

1.2. Ja salīdzinām latviešu atributīvo vārdkopu attīstību, kur atribūta funkcijā senākā adjektīva vietā mūsdienās lieto lietvārda ģenitīvu, piemēram, ar krievu valodas atributīvo vārdkopu attīstību, tad redzam, ka šī attīstība bijusi atšķirīga. J. Ušakova norāda, ka „Viena no vissvarīgākajām valodas iekšējās attīstības tendencēm bija tendence pēc morfoloģizēta saskaņojuma kā galvenā atributīvo sakaru izteicēja līdzekļa teikumā”⁷. Šāda morfoloģizēta saskaņojuma labad no senkrievu valodas izzuduši nelokāmie adjektīvi. Latviešu valodā turpretim zuduši grupa saskaņojamu adjektīvu, un to vietā atributīvo funkciju uzņēmušies nesaskaņotie lietvārda ģenitīvi.

Diemžēl mums nav plašāku pētījumu par šo procesu, un pētījumi par baltu valodu vēsturi dod galvenokārt norādījumus par adjektīvu formām vienas vārdšķiras ietvaros, bet maz rāda tās pašas nozīmes cita veida izteikšanas iespējas, lai mēs varētu gūt pilnīgu priekšstatu par formu un konstrukciju konkurences cīņu.

Plašākā ģenētiskā un tipoloģiskā aspektā (gan neizmantojot latviešu valodas materiālu) adjektīva un substantīva ģenitīva lietojumu atributīvā determinanta funkcijā aplūko K. H. Šmits⁸, kurš saskata tipoloģisku līdzību atributīvā determinanta lietojumā starp baltu un dažām Austrumkaukāza valodām. Pēc K. Šmita

⁴ E. Frenkelis. Baltu kalbos. V., 1969, lpp. 91–92.

⁵ J. Endzelīns. Latviešu valodas gramatika, Rīgā, 1951, lpp. 133 un 135.

⁶ J. Kauliņš. Adjektīvu piedēkļa-ains uzvaras gaita. — FBR, 1934, t. XIV, lpp. 70–73.

⁷ Ушаклова Е. У. Синтаксические функции несклоняемых прилагательных в древнерусском языке. — ВЯ, 1974, № 6, lpp. 127.

⁸ K. H. Schmid. Zum Typus des determinativen Syntagmas im Baltischen. — „Baltistica“, 1975, t. XI (2), lpp. 123–199.

domām, starp abām izteiksmes iespējām veidojas semantiska opozīcija, kas ir tipoloģiski paralēla baltu un dažās Austrumkaukāza, piem., avāru, valodās.

J. Endzelīns uzskata, ka „lībiešu vaina ir tādu no substantīviem atvasinātu adjektīvu zudums, kādi paglābušies ne vien ģermāņiem un slāviem, bet arī leišiem; tā piem., vācu *eisern*, krievu *железный*, leišu *geležinis* mēs varam tulkot tikai ar substantīvu *dzelzs*“⁹. Viņš arī piezīmē, ka šādu adjektīvu trūkums latviešiem nereti ļoti izjūtams.

Vērojot latviešu valodas rakstu avotus, redzam, ka tekstu autori ar šo trūkumu dažkārt tikuši galā ne gluži bez grūtībām un jautājums par atributīvā determinanta formas izvēli ir problemātisks arī mūsdienās.

Lai gan sakarā ar attiecīgu relatīvo adjektīvu zudumu latviešu valodā bija izveidojusies ļoti bagāta locījumu nozīmju sistēma, īpaši ģenitīva nozīmju sistēma, vecāko tekstu autori, kas labi zināja vācu vai krievu valodu, kurās šādi attieksmes adjektīvi tiek lietoti, meklēja arī latviešu valodā krievu vai vācu valodai analogas izteiksmes iespējas. Deficīto atvasināto relatīvo adjektīvu vietā viņi sāka lietot valodā pazīstamās atvasināto kādības adjektīvu formas ar izskaņām *-īgs*, *-isks*, *-ains*, kas mēdza izteikt kvalitatīvas pazīmes.

Tā kā rakstītājiem lielākoties latviešu valoda nebija dzimtā valoda, viņi nevarēja precīzi izjust adjektīvu sufiksu dažādās nozīmes un to nianšes un atšķirt tos no atributīvā lietvārda ģenitīva nozīmēm, tāpēc ekvifunkcionālās un ekvisemantiskās satura vienības tika izteiktas dažādiem līdzekļiem.

Kaut arī diahroniskos pētījumos nereti ir grūti precīzi spriest par nozīmi — mūsdienu lasītājs var palaist neievērotu kādu nozīmes nianši, kas neatbilst tālaika izteiksmes un uztveres pieņēmumiem —, tomēr vairāk vai mazāk, spriežot pēc konteksta un distribūcijas, var iegūt pareizu priekšstatu par vārdu nozīmēm.

2. Lietojot atributīvā determinanta funkcijā vai nu atvasinātu adjektīvu, vai lietvārda ģenitīvu, agrākajos rakstu valodas posmos salīdzinājumā ar mūsdienu latviešu literāro valodu vērojami 2 pārmaiņu virzieni:

1) atvasināto adjektīvu plašāks lietojums tais atributīvajās vārdkopās, kurās mūsdienās lieto lietvārda ģenitīvu;

2) lietvārda ģenitīva atributīvīvs lietojums vārdkopās, kurās mūsdienās izmanto adjektīvu.

2. 1. Pati izplatītākā latviešu rakstu valodas agrāko posmu parādība ir atvasināto adjektīvu daudz plašāks lietojums atributīvajās vārdkopās.

Konstrukcijās, kurās mūsdienu latviešu literārajā valodā mēdz lietot atributīvā funkcijā lietvārda ģenitīvu, atrodam adjektīvu atvasinājumus ar izskaņām *-īgs*, *-isks*, *-ains*. Savukārt arī katra no šo adjektīvu grupām nav vienlīdz aktīva visos iepriekšējos periodos.

a) 17.—18. gadsimtā, pat 19. gs. 3. ceturksnī bieži sastopam adjektīvus ar izskaņu *-īgs*, kas nosauc vai nu piederību, vai vielu, vai kādas citas attieksmes, kuras mūsdienu valodā izsaka ar attiecīgā lietvārda ģenitīvu. Raksturīgi ir tas, ka daudzi no tiem pašiem adjektīviem šai pašā formā sastopami arī mūsdienu adjektīviskajās vārdkopās, bet ar citu nozīmi, kaut arī apzīmējamais vārds būtu tas pats. Tā, piem., 1689. g. bībeles tulkojumā teikumā *Tās cilvēcīgas Sirds Prāts ir ļauns no mazas dienas* (Moz. I, 8, 21) adjektīvs *cilvēcīgas* izsaka piederību, ko mūs-

⁹ J. Endzelīns. Latvieši un viņu valoda. Grām. „Latvieši“. Rīgā, 1930, lpp. 51.

dienu valodā varam izteikt tikai ar lietvārda ģenitīvu — *cilvēka sirds*. Taču arī mūsdienu valodā ir lietojama vārdkopa *cilvēcīga sirds*, kurā adjektīvam ir cita nozīme — 'humāns', 'cilvēkam raksturīgs'. Šai pašā 1689. g. bībeles tulkojumā redzam arī vārdkoku *cilvēcīga miesa*, kura jau otrajā — 1739. g. bībeles izdevumā labota par mūsdienām atbilstošu formu — *cilvēka miesa* (Moz. IV, 19,11). Vecākajos tekstos bieži lietota ir vārdkopa *auglīgi koki*, ar nozīmi 'koki, kas var ražot augļus' (1689, 1795 u. c.), turpretim mūsdienās šai nozīmē lietojama vārdkopa *augļu koki*, bet ar vārdkoku *auglīgi koki* var nosaukt tikai tos augļu kokus, kas dod bagātīgas ražas. Atšķirībā no mūsdienām atributīvi determinanti ir arī tādās vārdkopās kā *ārīgs gaiss* 'āra gaiss' 1798, *akminīgi un metālīgi tēli* 'akmens un metāla tēli' 1864, *kvadrātīga jūdze* 'kvadrāta jūdze' 1860, *ķermenīgs garums* 'ķermeņa garums' 1891, *ūdenīgi tvaiki* 'ūdens tvaiki' 1796, *ziemelīgs platums* 'ziemeļu platums' 1860 u. c. Tādu ar izskaņu *-īgs* atvasinātu adjektīvu lietošana minētajās nozīmēs 20. gs. rakstu valodai nav raksturīga. L. Laicena darbos sastopamās formas vārdkopās *tēvīgais gurķu dārzs* 'tēva gurķu dārzs' (Semaforis, 1924) un *veckārtīgais pūznis* 'vecās kārtības pūznis' (Emigrants, 1937) var uzskatīt šai laikā par okacionālām, jo šādā funkcijā un nozīmē ir nostiprinājies lietvārda ģenitīva lietojums.

b) Samērā ātri nostabilizējas lietvārda ģenitīvs atributīvās vārdkopās kādreiz bieži lietotā adjektīva ar izskaņu *-ains* vietā, ja atribūtam jānosauc viela vai materiāls, no kā priekšmets pagatavots vai no kā tas sastāv. Tā, pirmajā bībeles tulkojumā 1689. gadā lasām: *..tās varainas durvis es sa laužišu un tos dzelzainus priekškaramus es sadauzišu..* (Prav. Esajus 45, 2), bet jau šī tulkojuma 2. izdevumā 1739. gadā šāda adjektīva vietā ir citas formas — *durvis no vara un priekškaramus no dzelzs..*, tāpat 1689. g. bībeles tulkojumā — *akminainus dievus* (Prav. Dāniels 5,4), bet 1739. gadā — *akmiņa dievus*. Līdzīgu adjektīvu lietojums ir vēl sastopams līdz pat 19. gadsimta beigām, piemēram, *akmiņains mūris* 'akmens mūris' 1789, *kokains āmeris* 'koka āmurs' 1800, *lapaiņi koki* 'lapu koki' 1881 u. c.; te var minēt arī vārdkoku ar pārnestās nozīmes determinantu *pienains ceļš* 1881, kuras vietā mūsdienu astronomi lieto vārdkoku *Piena Ceļš*.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā adjektīvi ar izskaņu *-ains* ir ļoti produktīvi un aktīvi, taču tai nozīmē, kuru tikko minējām, šos adjektīvus vairs nelieto. Mūsdienās adjektīvi ar *-ains* norāda, ka kādam priekšmetam lielākā vairumā vai augstākā pakāpē piemīt tas, kas ietverts pamatvārda nozīmē, piem., *putekļaina rija*, *smilšains ceļš*¹⁰, bet tos nelieto, ja jānosauc priekšmeta pamatsastāvs *putekļu kārta*, *smilšu kāpas*. Jaunākajā laikā īpaši aktivizējas atvasinājumi ar izskaņu *-ains*, kad šo atvasinājumu konkrētā nozīme metaforiski izlietota kādas abstraktas īpašības izteikšanai, piem., *akmeņains miers* 'miers tik ciets un nesatricināms kā akmens', t. i., akmens miers, *medaina balss* 'balss tik salda kā medus, t. i., medus balss' u. tml. Savukārt vecajos tekstos šāds adjektīva lietojums ir rets, un arī tautasdziesmu valodā tas sastopams visai reti.

Taču pat mūsdienu latviešu literārajā valodā ne vienmēr precīzi nospraužamas robežas starp atributīvā lietvārda ģenitīva un attiecīgā atvasinātā adjektīva lietojumu; daudzkārt abām formām ir tikai smalki stilistiskas atšķirības, piem., parasti: *dzelzs pakavi*, bet: *Ja krūtīs jūta tev dīgst — Zini: kā puķe tā nīkst, Zemē dzelžainu pakavu mīta*. (Rainis, Jaunais spēks 1907). Dažreiz pat atšķirību

¹⁰ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, sēj. I. Rīgā, 1959, lpp. 229.

nav nekādu, piem., *vilnas zeķes* || *villainas zeķes*, *krāsu televizors* || *krāsainais televizors*.

c) Noturīgāka parādība latviešu rakstu valodas vēsturē ir lietvārda ģenitīva un no šī lietvārda ar izskaņu *-isks* atvasināta adjektīva nediferencēts lietojums. Šādu lietojumu vācu valodas ietekmē sastopam jau mūsu pirmajos rakstu pieminekļos un sakarā ar pastāvīgajiem kontaktiem ar krievu valodu tas bieži sastopams arī mūsdienās, kaut arī citās vārdkopās nekā 17., 18. un 19. gadsimtā. Šādu semantiski nediferencētu lietojumu fiksējusi jau J. Langija gramatika 1685. gadā, kur nodaļa *De Nominibus Derivatis* autors horāda, ka šie derivāti apzīmē attieksmi vai īpašību, un dod piemērus *Dieviski (Dievigi) vārdi* das ist *Dieva vārdi*, *Tēviska (Tēviga) zeme* das ist *Tēva zeme*, *vasarigi putni*, das ist *vasaras putni*¹¹.

Kaut arī dzīvajā tautas runā abas atributīvo determinantu nozīmes, jādodomā, šķirtas, rakstu valodā gandrīz visos tās posmos lietvārda ģenitīva vietā bieži tiek lietots atributīvais adjektīvs ar izskaņu *-isks*, piem., *latvisks draugs* 1773, *latviski zemnieki* 1800 'latviešu draugs, latviešu zemnieks resp. latvietis', *tēvišķa tiesa* 1807 'tēva tiesa', arī *miesiski spēki* 1897, *fotogrāfiskā izstāde* 1925, *zemkopiskais kapitāls* 1916, *vāciska pasaka* 1912, *franciskās avīzes* 1937 u. tml.

Īpaši bieži šādi adjektīvi atributīvā funkcijā vēl mūsdienās nostājas terminoloģiskās vārdkopās, kuras atbilst krievu vai vācu valodas vārdkopām, piem., ārstniecības || ārstnieciskie augi, drāmas || dramatiskais ansamblis, enerģētikas || enerģētiskā krīze, fakti || faktiskais materiāls, frazeoloģijas || frazeoloģiskā vārdnīca, filoloģijas || filoloģiskā literatūra, ģeogrāfijas || ģeogrāfiskā karte, ķirurģijas || ķirurģiskā nodaļa, mākslas || mākslinieciskā padome, pedagoģijas || pedagoģiskā prakse, tehnikas || tehniskā literatūra u. d. c.

Problēma par lietvārda ģenitīva vai atvasinātā adjektīva vietu atributīvā determinanta funkcijā vairākkārt pievērsusi valodnieku uzmanību arī no valodas kultūras viedokļa, jau sākot ar Augustu Bīlenšteinu un Kārli Mīlenbahu, un joprojām tā nav līdz galam atrisināta. Kaut arī latviešu valodas attīstības tendence vārdkopās ar determinanta piederības, vielas, un pat attieksmes nozīmi virza uz lietvārda ģenitīva lietojumu, kontaktvalodu ietekme balsta adjektīva lietojumu un it īpaši atvasinājumus ar *-isks*, kam formāli tuvāki ir krievu *-(уч)еский*, vācu *-isch*. Zinātniski tehniskajā terminoloģijā, gan vērojama tieksme šos divus vārdkopu tipus semantiski šķirt – tiešo attieksmi vai pārnestās nozīmes izsaka ar adjektīvu (leņķiskais paātrinājums – угловое ускорение 10. Тв, cikliska grupa – циклическая группа "2. Тв), bet piederību – ar lietvārda ģenitīvu (leņķa platumš – величина угла; cikla padeve – цикловая подача)¹².

2. 2. Kaut arī samērā reti, latviešu rakstu valodā atributīvais determinants agrākajos posmos nosaukts ar lietvārda ģenitīvu tādos gadījumos, kad mūsdienu literārajā valodā iespējams tikai adjektīvs, piem., *mākslas mēsli* 1903 'māksīgie mēsli', *saimniecības padomi* 1888 'saimnieciski padomi'; *aktrisei ir pievilcīga skatuves āriene* 1940 'pievilcīga skatuviska āriene'. Šādi gadījumi varētu būt uzlūkojami par hipernormālismu.

¹¹ Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku. Izd. E. Blesse. Rīgā, 1936, lpp. 371.

¹² Par abu variantu semantiskajām atšķirībām plašāk skat. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, t. I. Rīgā, 1959, lpp. 254.

3. Blakus šīm pārmaiņām visā latviešu rakstu valodas attīstības laikā redzams arī nemainīgs atributīvo determinantu lietojums, kas pamatos atbilst vēl mūsdienās raksturīgajam semantiskajam dalījumam – adnomināli tiek lietots lietvārda ģenitīvs piederības, vielas, noderības un satura izteikšanai¹³, bet ar adjektīvu, kas darināts no attiecīgā lietvārda, izsaka attieksmi pret šo jēdzienu¹⁴. Kaut arī vēl joprojām arī mūsdienu latviešu literārajā valodā ne visi vārdi un to savienojumi pakļaujas stingrai sistēmai, literārās valodas attīstība arvien mērķtiecīgāk virzās uz atributīvo determinantu semantisko diferenciaciju.

---

¹³ Tur pat, lpp. 390.

¹⁴ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, t. II. Rīgā, 1962. lpp. 9.